

УДК 94(477.7):338.45-057.21:331.46"1861–1914"

Валерія Сугак

ВИРОБНИЧИЙ ТРАВМАТИЗМ ПРОМИСЛОВИХ РОБІТНИКІВ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті розглянуто факти, приклади та свідчення про нещасні випадки і виробничий травматизм на промислових підприємствах Півдня України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Наведено дані про тривалість робочого дня та медичну допомогу на підприємствах.

Ключові слова: економіка, промисловість, робітники, травматизм, медична допомога.

Виробнича повсякденність промислових робітників включає у себе такі складові, як тривалість робочого дня, заробітну плату, страхування, умови праці на виробництві, медичне обслуговування, виробничий травматизм, систему штрафів. Із зазначеного переліку особливої уваги заслуговує виробничий травматизм, адже нещасні випадки на виробництві траплялися дуже часто, залишаючи робітників каліками або взагалі забираючи їх життя.

Внесок радянських дослідників у вивчення життя та умов праці робітництва Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ є досить вагомим: Е. Крузе [1], С. Потолов [2], Ю. Кир'янов [3], В. Пажитнов [4], Ф. Лось [5], О. Парасунько [6] та ін. Більшість праць носить узагальнюючий характер, подаючи робітництво загалом. Тоді як про робітників Півдня знаходимо уривчасті свідчення.

Метою даної публікації є спроба їх переосмислення та цілісного об'єднання у висвітленні питання виробничого травматизму як складової виробничого повсякдення.

У другій половині ХІХ ст. промислова статистика у Російській імперії організована була вкрай незадовільно. Але особливо погано була організована статистика нещасних випадків з робітниками. Статист О. Погожев зауважував, що промислова статистика знаходилась у безсистемному стані. Усі офіційні статистичні дані були неповними. У них інколи плутались поняття "фабрика", "завод", "реміснична установа". Тому їх використання має бути помірним та критичним, з використанням додаткової порівняльної інформації. У 1880-х рр. Міністерством фінансів скеровано розпорядження статистичним комітетам губерній про необхідність підрахунку кількості нещасних випадків. Місцева влада на той період не підтримала такого міністерського рішення. У середині 1890-х рр., функцію обліку травм та смертей на виробництві виконували фабричні інспектори, але їх матеріали в переважній більшості не збереглися до 1900-х рр. Говорячи про зростання травматизму в 90-х рр., слід мати на увазі, що розширення промислового виробництва цьому сприяло.

Тривалий робочий день, 12–14 годин на добу, сприяв зростанню кількості нещасних випадків на виробництві. Через неналежну організованість техніки безпеки та охорони праці на підприємствах машинобудівної та металургійної галузі промисловості, травматичні випадки траплялися частіше. Нерідкими були й летальні інциденти. Професор О. Парасунько наводить статистичні дані металургійних підприємств в Україні за 1893 р., згідно з якими, на даних підприємствах нараховувалось понад 15 тис. робітників. У 1899 році їх кількість збільшилась до 49 тис. У цей же період кількість нещасних випадків зросла у 12 разів, з 49 до 617. Таке зростання травматичних інцидентів викликано розширенням індустріального виробництва та погіршенням умов праці [6, с. 203–206].

Кількість смертельних випадків також зростала. Так, у 1870-х рр. на промислових підприємствах загинуло 510 робітників та було скалічено 582. У 1880-х рр. – померло 840, а травмувалось 1500. Рекордну кількість смертельних та травматичних випадків зафіксовано у 1890-х рр., 1 тис. 897 робітників загинуло та 14 тис. 815 отримало каліцтво. Ці цифри є значно зменшеними через небажання промислових власників розголошувати дійсну кількість постраждалих. Порівнюючи свідчення 90-х рр. з попередніми десятиліттями, слід відзначити крах організованість промислової статистики в цей період [6, с. 322–324].

Фабричний інспектор І. Янжул наводив приклад одного промислового підприємства, на якому до відома поліції доходили свідчення лише про ті нещасні випадки, які не можна було приховати. І в цьому сенсі лікарі завжди знаходились під тиском з боку фабричної адміністрації, яка не дозволяла їм фіксувати дійсну кількість таких випадків [3, с. 152].

Лише 1890-х рр. уведено в обов'язки усіх промислових об'єктів, які користувалися працею найманих робітників, завести спеціальну книгу для фіксування нещасних випадків. Реєструвались лише ті пошкодження, через які робітник втрачав змогу працювати впродовж трьох і більше днів. Однак, промисловці, керуючись міркуваннями про те, що без істинної статистики спокійніше, дуже негативно поставились до зазначеного циркуляру Міністерства фінансів. Свідчення надходили в недбалому стані і лише у 1901 р. з'явилась можливість їх опрацювання. Але із 17733 промислових закладів свідчення надіслали лише 2916, тобто 16,6 % від їх загальної кількості; зафіксовані

нещасні випадки на цих підприємствах дорівнювали 24744. Більшість підприємств наполегливо ухилялися давати свідчення і офіційне видання Міністерства фінансів визнавало, що не повністю налагоджена система реєстрації нещасних випадків у 1901 р. показала у три-чотири рази зменшену цифру їх кількості [7, с. 23–25]. Зазвичай, промисловці вбачали причину нещасних випадків у власній необережності робітників. За свідченнями фабричного інспектора В. Святловського, промислове обладнання на підприємствах розкладалось як заманеться, використовуючи весь вільний простір, не звертаючи увагу на зручність та безпеку робітників.

Загальна кількість промислових підприємств Херсонської губернії, що знаходилися під наглядом фабричної інспекції на початку ХХ ст. складала 98 підприємств. На них працювало 9862 робітника (дорослих та підлітків). Кількість заявлених нещасних випадків, для прикладу, на 1901 р. склала 1 тис. 190 [7, с. 24–25]. Зі всіх галузей обробної промисловості, найбільше нещасних випадків траплялося саме в галузі обробки металів, через її травмо небезпечність. На другому місці по кількості нещасних випадків була галузь обробки бавовни, а на третьому – обробка харчових речовин.

В основному робітники отримували травми від виконавчих механізмів, які приводилися в дію механічною силою; від ручних інструментів; при підйомах чи розвантаженнях. За характером пошкоджень та травм, на першому місці були поранення та переломи. На другому – забої та струси, на третьому – опіки. Причому, найбільше травмувалися пальці лівої руки та очі. Ця закономірність простежується не лише у Херсонській губернії, а й загалом в Російській імперії [7, с. 84–85]. Що стосується наслідків нещасних випадків, то тут на 1901 рік статистика наступна: тимчасова втрата працездатності – 1 тис. 90 випадків, часткова – 98 випадків, повна – 1, смерть – 2. Із наведених даних бачимо, що частіше результатом травми була тимчасова втрата працездатності [7, с. 104–105]. Важливо простежити і час доби, коли траплялося найбільше нещасних випадків. Так, з вивчених статистичних документів, можна простежити, що максимальна кількість нещасних випадків траплялася з 9 до 12 години дня [7, с. 146–147].

З другої половини ХІХ ст. почали виникати перші заклади з забезпечення соціальних гарантій промислових робітників, а саме – фабрично-заводські медичні установи, які мали забезпечувати безкоштовною медичною допомогою хворих та тих, хто отримав ушкодження. Зі збільшенням промислового розвитку та появою технічних нововведень, зросла кількість нещасних випадків на виробництві, через недотримання правил безпеки та відсутність запобіжних засобів на підприємствах. У 1866 р. видано закон про надання медичної допомоги промисловим робітникам [8, с. 239–240]. Ця вимога була вимушеною і з'явилась у відповідь на епідемію холери. Згідно з законом, на кожному промисловому підприємстві мала бути відкрита лікарня, на кожні сто робітників мало припадати одне лікарняне ліжко.

Прийнята постанова 1866 р. була недосконалою і мала численні прорахунки, через що власники підприємств мали змогу її порушувати та не виконувати. Зокрема, не було вказівок стосовно інших видів надання медичної допомоги (амбулаторний прийом, приймальні відділення), окрім організації лікарень, оскільки на практиці це було важко виконати, особливо на невеликих підприємствах. Не був розписаний механізм можливих домовленостей з міськими лікарнями, які також могли за визначену оплату, приймати на лікування хворих та постраждалих робітників. Своє небажання надання медичної допомоги потерпілим робітникам промисловці обґрунтовували відсутністю подібної вимоги у європейських країнах, де цим опікувалися спеціальні громадські організації. Пізніше, 3 червня 1886 р. з'явилися "Правила про взаємні відносини фабрикантів і робітників" [9, с. 266–270], у яких був пункт про можливість розірвання договору про найм у разі хвороби робітника, якщо вона тривала понад два тижні. Якщо ж хвороба була заразною і мала інфекційний характер, то промисловець мав право розірвати угоду моментально.

Закон 1886 р. визначав терміни надання медичної допомоги робітникам з боку працедавця. Згідно зі "Статутом про промисловість" 1893 р., робітникам належало отримувати медичну допомогу безкоштовно, але існував і лікарняний збір, який збирала держава. Тому лікування робітника не було таким вже й безкоштовним [10, с. 17–21]. Наявність лікарняного збору спонукала органи місцевого самоврядування піклуватися про належну медичну допомогу робітникам, але через недостатність міських лікарень та їх незадовільне обслуговування це було проблематично. У свою чергу промисловці, спираючись на факт збирання лікарняного збору державою, відмовлялись від будівництва лікарень на своїх підприємствах. А міські лікарні, посилаючись на закон 1886 р., неодноразово відмовляли у лікуванні потерпілих робітників. Через відсутність лікарняних ліжок, на лікування могли приймати лише смертельно хворих або поранених робітників [10, с. 26–28].

Радянська дослідниця Е. Крузе підрахувала вартість лікування одного промислового робітника для власника підприємства. Так, лікування у лікарні підприємства обходилося у 4 крб. 65 коп. на рік, у земських лікарнях найдешевше – 2 крб. 38 коп., а найдорожче у лікарнях міських дум – 6 крб. 02 коп. Перебування робітника у приймальному відділенні обходилося у 3 крб. 46 коп., в амбулаторії – 2 крб. 70 коп. Згідно з архівними даними, у 1860–1862 рр. в Одесі лікування у міській лікарні

обходилося 10 крб. 50 коп., хоча була встановлена сума у 3 крб. 43 коп. Тоді у Міністерстві внутрішніх справ вирішено встановити середній показник у розмірі 7 крб. 50 коп. У 1877–1879 рр. – 12 крб. 70 коп. [1, с. 69–70].

На початку ХХ ст. за свідченнями "Торгово-промышленной газеты", із загальної кількості 14247 промислових закладів Російської імперії лише на 5439 надавалась медична допомога, тобто 38 %. Ступінь організованості медичної допомоги безпосередньо залежав від обсягів виробництва підприємства, його розмірів. Зі збільшенням підприємства зростав і відсоток медичної допомоги. Загалом, в імперії лікарняна допомога була організована нерівномірно, найкраще у Московській, Володимирській та Херсонській губерніях – від 77 – до 88 % промислових закладів. Форма організації допомоги також була різною [11]. Згідно з підрахунками сучасного дослідника Д. Остапенка, наприкінці ХІХ ст. робітники галузі обробки металів були на 100 % забезпечені медичною допомогою на підприємствах [12].

Незважаючи на лідерство Херсонської губернії в організації медичної допомоги на промислових підприємствах, рівень цієї допомоги був доволі низьким, що можна пояснити і загально невисоким ступенем організації лікарняної допомоги та санітарно-епідеміологічного контролю у містах. Місцеві лікарі, які знаходились у розпорядженні лікарняного інспектора та мали виконувати санітарні функції, були надто захоплені своїми безпосередніми обов'язками і не могли замінити спеціальних санітарних наглядачів. Фабрики та заводи залишались без належної уваги. Були і серйозні проблеми з фінансуванням медичних та санітарних заходів, на які з місцевих бюджетів виділялись мізерні кошти [12].

Хроніка "Правительственного вестника" повідомляла про уведення обов'язкових вимог до власників промислових закладів. Вони мали: 1) не допускати скученості у робітничих квартирах; 2) мати на підприємстві лікаря, який би щотижня оглядав квартири; 3) мати окремі приміщення для хворих [13]. Є. Бурштинський в "Одесском вестнике" вказував як впливають умови праці на смертність. Тривале сидіння у зігнутому положенні, висока температура та її контрастність, мінеральний, тваринний та рослинний пил – основні причини, які підривали здоров'я робітників. Фабричні інспектори, об'їжджаючи фабрики та заводи, свідчили, що замість медичної допомоги, хворі отримували розрахунок та звільнялися. На такі дії власників інспектори реагували вказівками забезпечення діючої, а не фіктивної медичної допомоги [14].

Власник одного промислового закладу повідомляв статистику О. Погожеву про свій задум ввести більш вірну статистику усіх нещасних випадків на своєму заводі, занотовуючи і серйозні ушкодження, і легкі подряпини. Однак, через деякий час він був змушений припинити реальний статистичний підрахунок травмованих, через отримання суворої догани від повітового голови поліції, який погрожував скаржитися губернатору на його підприємство, де за короткий час було занадто багато нещасних випадків з робітниками. У той час, коли на інших подібних заводах таких випадків було значно менше [15, с. 56].

Траплялися випадки судових позовів робітників на власників підприємств, про які повідомлялося в пресі. Так, у липні 1880 р. "Новороссийский телеграф" повідомляв про позов робітника Кристенко до фабриканта Кацнельсона з вимогою повернення йому паспорта. Згідно з умовами найму, Кристенко був найнятий на роботу впродовж року, до листопада місяця. Але через підірване здоров'я він не міг більше виконувати свою роботу повноцінно і, за порадою лікаря, потребував лікування, тому бажав припинити умови контракту. Мировий суддя, спираючись на юридичний бік справи, у видачі паспорта відмовив. На з'їзді мирових суддів вирішено, що незважаючи на хворобу, робітник не має права розірвати угоду, оскільки захворювання робітників були передбачені, в тому сенсі, що робітники могли безкоштовно лікуватися у фабричного лікаря. Попереднє рішення мирового судді було утверджене [16].

Таким чином, умови життя, праці та промисловий травматизм показують, що власники промислових підприємств позбавляли робітників усього необхідного для їх нормальної роботи, всіх засобів, що захищають робітника від небезпечних для життя й шкідливих для здоров'я умов процесу виробництва. Розвиток техніки й впровадження машин у виробництво сприяли підвищенню продуктивності праці і зростанню прибутків власників. В той же час машини були засобом, що призводив до збільшення травматизму серед робітників. Економічне становище посилювалось безправ'ям. Питання про охорону праці, організацію техніки безпеки, санітарно-гігієнічні умови широко дебатовались в уряді, але дуже повільно просувалась практика їх запровадження.

Список використаних джерел

1. Крузе Э. Э. Условия труда и быта рабочего класса России в 1900–1914 годах / Э. Э. Крузе. – М.: Наука, 1981. – 144 с.
2. Потолов, С. И. Рабочие Донбасса в XIX веке / С. И. Потолов. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 256 с.
3. Кирьянов Ю. И. Жизненный уровень рабочих России (конец XIX – начало XX в.) / Ю. И. Потолов. – М.: Наука, 1979. – 287 с.
4. Пажитнов К. А. Положение рабочего класса в России. В 2 т. Т. 2 / К. А. Пажитнов. – Л.: Путь к знанию, 1924. – 296 с.
5. Лось Ф. Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в

конце XIX в. и в начале XX в. / Ф. Е. Лось. – К.: Госполитиздат УССР, 1955. – 332 с. 6. Парасунько О. А. Положение и борьба рабочего класса Украины (60–90 годы XIX в.) / О. А. Парасунько. – К.: Изд-во АН УССР, 1963. – 452 с. 7. Статистика несчастных случаев с рабочими за 1901 год / М-во Финансов, отдел Промышленности. – СПб: Тип. В. Ф. Киришбаума, 1903. – 590 с. 8. Литвинов-Фалинский В. П. Фабричное законодательство и фабричная инспекция в России / В. П. Литвинов-Фалинский. – М.: Тип. А. С. Суворина, 1904. – 346 с. 9. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3-е. В 33 т. – Т. VI. 1886. – СПб: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1888. – 1260 с. 10. Свод законов Российской империи. В 16 т. Т. 11. Ч. II. – СПб: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1893. – 1226 с. 11. Торгово-промышленная газета. – 13 января 1910. 12. Остапенко Д. О. Соціальне страхування промислових робітників України (середина XIX ст. – лютий 1917 р.): автореф. дис.... канд. іст. наук.: 07. 00. 01 "Історія України" / Д. О. Остапенко. – Х., 1998. – 18 с. 13. Одесский вестник. – 2 августа 1879. 14. Одесский вестник. – 18 января 1880. 15. Погожев А. Учет и численный состав рабочих в России. Материалы по статистике труда / А. Погожев. – СПб.: Изд-во АН, 1906. – 224 с. 16. Новороссийский телеграф. – 6 июля 1880.

Валерия Сугак

ПРОИЗВОДСТВЕННЫЙ ТРАВМАТИЗМ ПРОМЫШЛЕННЫХ РАБОЧИХ ЮЖНОЙ УКРАИНЫ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX – НАЧАЛА XX ВВ.

В статье рассмотрены факты, примеры и свидетельства о несчастных случаях и производственном травматизме на промышленных предприятиях Юга Украины во второй половине XIX – начале XX в. Приведены данные о продолжительности рабочего дня и медицинской помощи на предприятиях.

Ключевые слова: экономика, промышленность, рабочие, травматизм, медицинская помощь.

Valeria Sugak

OCCUPATIONAL INJURIES OF INDUSTRIAL WORKERS OF SOUTH UKRAINE THE SECOND HALF OF THE NINETEENTH AND EARLY TWENTIETH CENTURY.

The article considers the facts, examples, and evidence of occupational injuries and accidents at industrial enterprises of the South of Ukraine in the second half of XIX – early XX century. Presents data on working hours and medical care.

Key words: economy, industry, workers, injuries, medical aid.

УДК 94 (470) "1914/1918"

Іван Татаринів

АНТИАЛКОГОЛЬНІ ЗАХОДИ В БЕССАРАБСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ У 1914–1915 РР.

На основі аналізу архівних документів досліджуються особливості запровадження антиалкогольних заходів на території Бессарабської губернії під час Першої світової війни. Розглядається низка обов'язкових постанов та наказів бессарабського губернатора, а також головного начальника Одеського військового округу, виданих у 1914–1915 рр., які стосувалися уведення "сухого закону" на території краю. Крім того аналізуються, цілі, які переслідували ці нормативні акти, а також їх вплив на життя населення у перші роки війни.

Ключові слова: Перша світова війна, антиалкогольні заходи, "сухий закон", Бессарабська губернія, обов'язкова постанова.

Перша світова війна, поза сумнівом, відбилася гострою кризою в долях цілого покоління, оголивши складні та суперечливі тенденції розвитку Російської імперії, обтяжені особистісними переживаннями та настроями простих людей. Саме їм довелося на собі по-справжньому відчувати складності воєнного часу – мобілізацію до армії, пожертви на військові потреби, дорожнечу, біженство, продовольчий дефіцит, а також різноманітні обмеження. Особливо значущою зміною у повсякденному житті стала заборона на продаж алкоголю. В усій імперії практично повністю обмежено вільний доступ до винних та горілчаних виробів. Особливо суворо за цим слідували у прифронтових територіях, серед яких була і Бессарабська губернія. В сучасній історичній науці цю антиалкогольну кампанію не рідко називають "сухим законом".

Результати заборони торгівлі алкогольними виробами у роки Першої світової війни становили інтерес для сучасників цих подій. Серед науковців, які займалися дослідженням антиалкогольної